

הנגב וערכו הצבאי והאיסטרטגי בימי קדם

א.

ערכו הצבאי של שטח פלוני מבוסס על אחד משלושת היסודות האלה:

1. ערכו של השטח באוכלוסייה, בתעשיות או בחומרים גלמיים;
2. ערכו למניעת מעבר (מדברות, הרים);
3. ערך קוי התחבורה העוברים בו או על־ידו.

חשיבותו של הנגב — ביסוד השלישי. שטח זה הוא שומם כיום. בימי קדם אמנם היה מיושב בחלקו הצפוני, אולם אפילו בתקופתו הפוריה ביותר של הנגב לא עלה מספר תושביו על מאה אלף. אף אין בנגב אוצרות טבעיים, שאפשר היה לנצלם בתנאי הטכניקה הקדמונים, חוץ ממכרות הנחושת שבדרום הערבה. אשר ליסוד השני, הרי המעבר בנגב אינו קל, אולם אין לאמר, כי יש בו משום מכשול רציני לתנועת גופי־חיל קטנים, ואפילו צבאות שלמים. זה אחרי זה פלשו לנגב: שישק, פרעה מצרים; אמציה, מלך יהודה; אלכסנדר ינאי; והערבים המוסלמים. וכולם עברו בו בהצלחה.

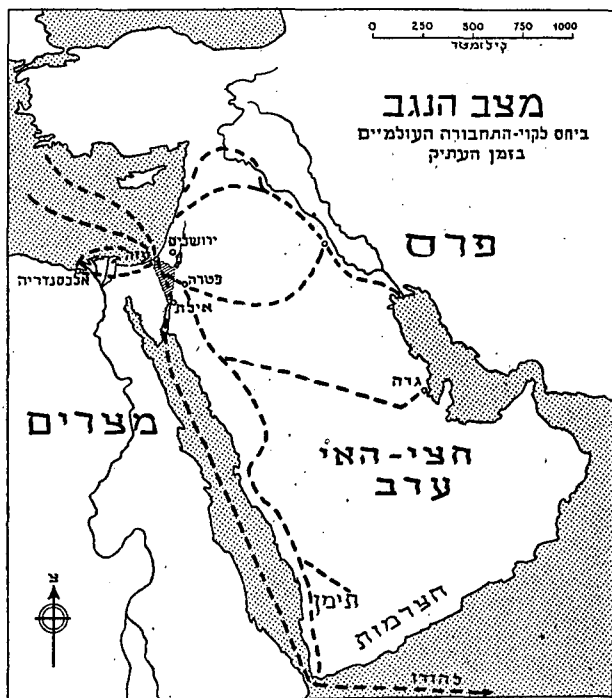
ברור, איפוא, כי אכן תלוי ערכו הצבאי של הנגב באותו היסוד השלישי, היינו — בקווי התחבורה. מאלה עוברים על־ידו שנים:

א) דרך החוף. דרך זו היתה עורק־התחבורה היבשתי החשוב בכל דרכי המזרח התיכון. היא קשרה את שני מרכזי התרבות הקדומה, את מצרים ואת בבל, דרך ארץ־ישראל וסוריה, לאורך ה„סהרון הפורה“¹. תנועת הארחות בקו זה התחילה עוד בימי הממלכה המצרית הקדומה (באלף הרביעי לפני ספ"הנ). בקטע עזה־רפיח נחל מצרים עוברת דרך החוף בין הים ובין הנגב. חוליה זו היתה רגישה ביותר להתקפות מן הדרום. כל השליטים בדרך זו, ממלכי בית־פרעה המצרים ועד מחמד־עלי במאה ה־ט, דאגו לבטחונה. הם בנו מבצרים, העמידו בהם חיל־מצב, ושאפו גם לשלטון על הנגב, כולו או חלקו. ואלו מידת התפשטות שלטונם במגמה זו נקבעה מדי פעם מתוך חשבון הכוחות שהיו דרושים למטרה זו — עד כמה שהיו עומדים לרשותם — ביחס לחשיבותה של תכלית זו בשיקוליהם.

בעצם, לא היה התפקיד קשה ביותר. הכוחות העצמיים של הנגב תמיד זעומים היו. שטח זה היה, כאמור, פעמים שמם ופעמים מיושב. בשעה שהנגב עמד בשממונו, היו בו רק שבטי בדווים. לא היה קשה לשלטון תקיף להתגונן מפני שוטי־מדבר אלה. בכל פעם שהפך הנגב מקום ישוב, היה עולה כוחו העצמי; אולם הואיל והתישבות זו היתה באה מפנים הארץ, מובן הדבר שהרשות המיישבת היתה מקיימת את מרותה על המתישבים החדשים. הם מצדם נכנעו לה ברצון. הואיל והיא שמרה עליהם מפני הבדווים, האויבים המושבעים לכל התישבות, הדוחקת את רגליהם. ישוב

(1) רצועת־השטחים המקומרת המקיפה ממערב, מצפון ומזרח את המדבר הסורי; ארץ הנהרים ממזרחו ומצפון־מזרחו, החבלים שלאורך הירדן והאורונטס ממערבו ומצפון־מערבו.

הנגב נחשב, איפוא, לגורם המוסיף בטחון לדרך החוף — ואינו גורע ממנו.
 (ב) נתיבי האניות בים־סוף. נתיב זה עבר בין תימן והודו מזה, ומצרים וארצות המערב — מזה. שליטי עמק הנילוס הבינו עוד כמה אלפי שנה לפני הפירת תעלת סואץ מה רב ערכו של אותו בריח־ארץ צר העובר בקרבת ארצם, במקום שהאוקינוס ההודי והים התיכון מתקרבים זה לזה (כי הרי ים־סוף אינו אלא מפרץ של האוקינוס). גם בנתיב זה היתה התחבורה קיימת כבר בתקופה קדומה מאוד. היא עברה מסואץ, פעמים ביבשה ופעמים דרך אחת התעלות המרובות, שנחפרו במשך הדורות בין הנילוס ובין המפרץ של סואץ. הואיל והשליטה על הנגב מחייבת גם שליטה על נמל אילת־עציון־גבר־עקבה, הרי שממילא היא מאפשרת גם פעולה ימית לשם הפרעת התנועה בים־סוף. ובשל כך עלולה להיות נודעת לנגב גם חשיבות איסטרטגית־תוקפנית, זו של נקודת־מוצא לפעולות המכוונות למרחקים. בימי הצלבנים, למשל, ניסו הנוצרים להתנקש בערי החג'אז, הקדושות למוסלמים, בדרך של ציד צי מיוחד לתכלית זו. ואכן, בסיסו של צי זה היה בעקבה.

ב.

עם כל זאת היתה חשיבותו העיקרית של הנגב בימי קדם לא בזה ששליטיו היו־סכנה־בכוח לעורקי־תחבורה אלה העוברים בקרבתו. חשוב יותר היה הקו העובר בתוך הנגב. בעת שקו זה היה עולה בחשיבותו, היתה באה גם שעת פריחת

לנגב; ועת שהיה יורד — ירד אתו גם הנגב כולו. כדאי, איפוא, לנסות ולנתח את הגורמים המיוחדים שהיו פועלים לסירוגין לטיפוחו של קו זה או להזנחתו.

למען הבנת הגורמים האלה צריך לעיין במפה א', המתארת את המזרח התיכון על עורקי־התחבורה העיקריים שלו בתקופה הקדומה. מסביבו נמצאים שלושה ימים: הים־התיכון, ים־סוף והמפרץ הפרסי. משני קצותיו משתרעים שני עמקים פוריים, שהם מרכזי התרבות הקדמונית: ארץ שנער וארץ מצרים. שניהם מחבר אותם ה„סהרון הפורה“. במרכז השטח הזה רובץ חצי־האי ערב, שהוא ברובו מדבר חול המקשה על התחבורה. בזמנים כתיקונם עברו קווי התחבורה הרגילים מסביב לחצי־האי ערב מצפון, ממזרח וממערב. אולם בתקופות שבהן היה המזרח־התיכון מתפצל בין איזורי השפעה של מעצמות יריבות, היה משתנה המצב. כך היה בתקופה ההלניסטית: בית סלבקוס, השולט בסוריה וארם־נהרים היה נלחם בבית תלמאי, המולך במצרים. כך היה גם בתקופת שליטת רומא, עד לסוף המאה השלישית, כשרומא היתה מתחרה במלכים הפרתים. וכך היה בתקופה הרומאית המאוחרת בתקופה הביזנטית, בזמן המלחמות בין ביזאנטיון ופרס.

בזמנים כאלה ניצבו מכשולים פוליטיים בדרכים הראשיות. ואנשי המסחר נטו אז לבכר את דרכי המדבר הרחוקים על האיוורים המסוכסכים. (מצב כזה מתואר כבר ב„שירת דבורה“: „בימי שמגר בן־ענת, בימי יעל, הדלו ארחות והולכי נתיבות ילכו ארחות עקלקלות“). בשעת מאבק מדיני ממושך בין המעצמות הגדולות לא עמד בהן כוח לשמור על כל דרכי התחבורה ואז השתלטו „מתווכים“ שונים על כמה מקומים אלה. המתווכים הללו היו על־פירוב שבטים ערביים, כגון התדמורים² והנבטים³. הם דאגו לכך שסחר המזרח, המביא רווחים גדולים, יעבור ברובו בשטחים הנתונים למרותם.

במפה א' מתוארות גם כמה מן ה„ארחות העקלקלות“ בשטח זה, היינו: (1) נתיב המדבר בבלי־פטרה (סלע־אדום); (2) נתיב מדבר אחר, מגרה במפרץ הפרסי (מול איי־בחריין) — אל פטרה אף הוא; (3) דרך היבשה המקבילה לחוף המערבי של חצי־האי ערב; (4) נתיב־משנה ימי בים סוף, המוביל למפרץ אילת (במקום לסואץ, כמו במקרה של סחר ישיר בין דרום־ערב למצרים). השטח אילת־פטרה הוא, איפוא, צומת־הדרכים של כל הקוים הללו.

הדרכים הנ"ל שימשו בראש וראשונה להובלת סחורות ממזרח למערב, ומצפון לדרום, — משי, קטורת, בשמים, אבנים יקרות, מרבדים, חרבות מהודו וכו'. אולם לא די היה בכך, שהסחורות תגענה בשלום אל סוחר פטרה; היה דרוש גם מוצא בטוח אל הים התיכון. רק אז אפשר היה להעבירן ללקחות, נאמר, בבירות יוון ואיטליה. לרשות הנבטים, למשל, לא עמד נמל כזה בצפון ולא בדרום, לא בסוריה ולא במצרים, כי באלה משלו יריביהם. הם מצאו להם מוצא אל הים בעזה, שהיתה לנמל בעל חשיבות ראשונה במעלה עוד בתקופה הפרסית. קו התחבורה הקצר שבין

(2) שבמדבר הסורי. — המערכת.

(3) דרומית ודרום־מזרחית לים־המלח — המערכת.

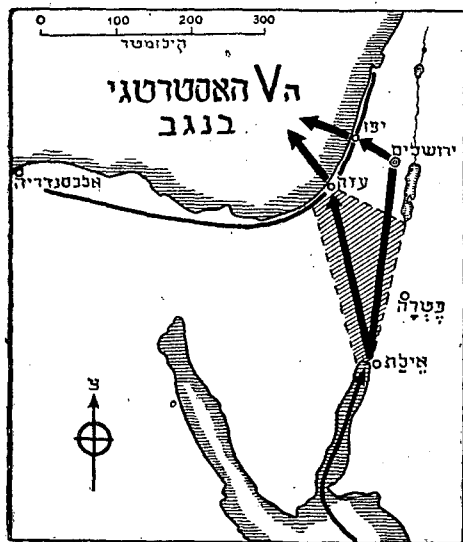
אילת ועזה עבר בנגב והרי שעובדה זו מסבירה את חשיבותו העיקרית של הנגב, ואת תולדותיו הנובעות ממקור זה. מפה א' נמצאנו למדים, איך נהפך הנגב בתנאים מסוימים למרכז תחבורה החשוב ביותר בכל המזרח התיכון, בימי קדם. בתנאים אלה היתה השליטה בשטח זה כמותה כשליטה על כל הדרכים, במדבר ובים, המסונפים המשתרעים רחוק־רחוק גם למזרח וגם למערב.

ג.

הנגב, כמסדרון מסחרי חשוב, עורר כמובן את תשומת לבן של כל המדינות השכנות. בראש וראשונה נתנו דעתם על בעיה זו שליטי יהודה. המפה ב' מבארת את טיבה של בעיה זו בצורה סכימתית. הזרוע המערבית של ה־V הוא קו התחבורה המקורי, העובר מאילת לעזה. קו זה היה לטובת העמים היושבים במזרח הנגב ובמערבו: האדומים מזה והפלשתים מזה — בימי הבית הראשון; הנבטים מזה וערי־השפלה המיוננות מזה — בימי הבית השני. לעומת זאת שאפו העמים

היושבים בצפון הנגב: בני ישראל והפיניקים, בעלי בריתם המסחריים, — להפנות את התנועה המסחרית לזרוע המזרחית של ה־V, דרך ירושלים צפונה, לנמלי צור וצידון — או לנמל יפו.

בימי הבית הראשון התבטאה שאיפה זו בנסיונות רבים להשתלט ולשמור על ראש ה־V, על נמל אילת־עציון־גבר, שהוא עמדת המפתח לכל הנגב. ואלו בימי הבית השני הסתפקו בניתוק הזרוע המערבית, בר חלקה הצפוני, מתוך הנחה שעל־די כך יורירו ממילא את המסחר מאילת צפונה.

ההתרוצצות בין השאיפות המנוגדות הללו מסבירה את התמורות הרבות בתולדות הנגב (מפה ג'). בימי השופטים עדיין היו בני ישראל חלשים, מפולגים ונתונים ללחץ מבחוץ, ולכן לא ניצלו את שלטונם של שבטי יהודה ושמעון ושל בני כלב בחלקים מן הנגב. המצב משתנה בראשית תקופת המלוכה. דוד הכה את הפלשתים ואחד מגיבוריו, אבישי בן צרויה, הכה את אדום בגיא המלח (היום — ואדי מלח, מזרחה לבאר־שבע). האדומים נכנעו לדוד והוא מינה נציבים באדום (דברי הימים א', י"ח, ג'). שלטון ישראל פשט אז על כל הנגב, ועד לאילת בכלל.

בימי שלמה באה שעת הכושר לניצול מסחרי של כיבוש זה. לשם כך כרת מלך ישראל ברית עם הפיניקים, שהיו מחפשים להם מוצא אל ים־סוף, מוצא שלא יהא כפוף למרות מצרים. „ואני עשה המלך שלמה בעציו־גבר... על שפת ים סוף בארץ אדום. וישלח חירם באני את עבדיו אנשי אניות ידעי הים עם עבדי שלמה. ויבאו אופירה ויקחו משם זהב...“ „כי אני תרשיש למלך בים, עם אני חירם אחת לשלוש שנים תבוא אני תרשיש נושאת זהב וכסף, שנהבים וקופים ותכיים“ (מלכים א', ט', כ"רכ"ח; שם, י', כ"ב). כיבוש הערבה פתח גם לפני שלמה אפשרויות גדולות של ניצול מכרות הנחושת בסביבות עקבה. לשם עיבודם של עפרות הנחושת נבנה מבצר ובו בית־יציקה בעציו־גבר (תל־חיליפו, ליד עקבה).

אחרי הקרע בממלכה הישראלית לא עצרו מלכי יהודה כוח להמשיך במדיניותו של שלמה. יהושפט בן אסא מלך־יהודה ניסה אמנם להתחבר עם אחזיה מלך ישראל ו„לעשות אניות ללכת תרשיש. ויעשו אניות בעציו־גבר... וישברו אניות, ולא עצרו ללכת אל תרשיש“ (דברי הימים ב', כ', ל"רל"ז).

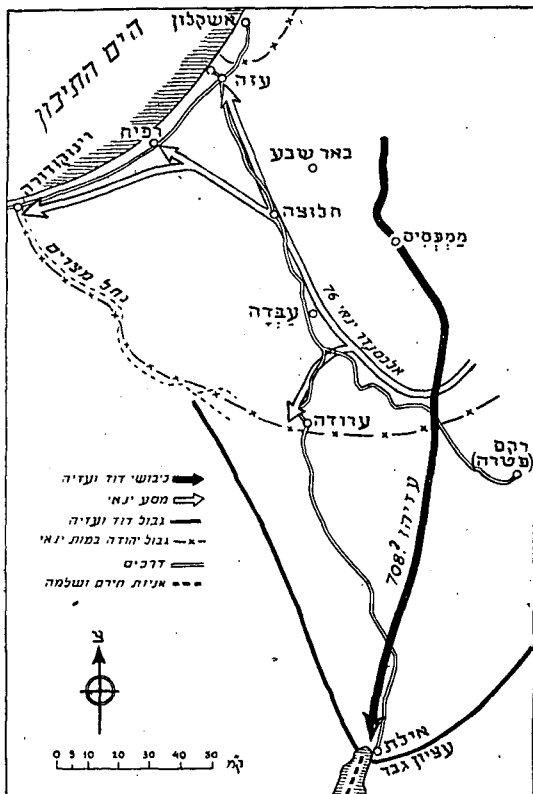
בימי יהורם בן יהושפט (843-849 לפסה"נ) „פשע אדום מתחת יד־יהודה וימליכו עליהם מלך“ (מלכים ב', ח', כ'). אז יצא הנגב לזמן מה מתחת רשות יהודה. רק אחרי שני דורות התחזקה שוב ממלכת יהודה, והסימן הראשון לכך היה חידוש ההתפשטות בנגב. „אמציהו (בן יואש) התחזק, וינהג את עמו וילך גיא המלח ויך את־בני־שעיר“ (האדומים), והגיע עד לסלע. (פטרה) (דברי הימים ב', כ"ה, י"א-י"ב). דבר זה אירע ב־786 לפסה"נ בקירוב.

עזיהו בן אמציה המשיך בדרך אביו (785-759 לפסה"נ). הוא מיגר את הפלשתים והבטית לעצמו בזה את אגפו הצפוני בנגב. אח"כ השיב את אילת ליהודה ובנה אותה מחדש (מל"ב י"ד, כ"ב). הוא דאג גם להבטחת קוי התחבורה בנגב: „ויבן מגדלים במדבר ויחצב ברות רבים“ (דברי הימים ב', כ"ו, י').

אחרי עזיהו נפסק השלטון היהודי בנגב. השטח עצמו איבד הרבה מחשיבותו בגלל התמורות שחלו בעולם כולו. עלייתה של אשור כממלכה עולמית, השולטת בכל המזרח התיכון (ומצרים בכלל), גרעה מערכו של הנגב כ„מסדרון מסחרי“ ומאידך גיסא לא יכלה יהודה, שנחלשה והלכה, לשלוט בספר הדרומי שלה.

בימי גלות בבל ובתקופת שיבת ציון, במאה ה' והה' לפסה"נ, חלו שינויים רבים בנגב. האדומים ניצלו את פינוי יהודה ונדרו ממקומותיהם ותפשו את יהודה הדרומית (הרי חברון והשפלה). בכך יצרו כעין מחיצה בין יהודה והנגב. ואלו בנגב עצמו דחקו הנבטים את רגלי האדומים. הם הם אשר החלו שוב בפיתוח הקו המסחרי העובר שם. לשם הבטחת עשרם הקימו בירה חדשה, בנקיקי־הסלעים שהיו בטוחים יותר מאילת. בירה זו נקראה בשם פטרה („סלע“ ביוונית).

בימי הנבטים עלתה בהרבה חשיבותה של דרך אילת־עזה („הזרוע־המערבית“ הנ"ל); קו זה, החוצה את הנגב, נעשה לעורק תחבורה חיוני בשבילם עוד בתקופה הפרסית. מעידים על־כך הסידורים שנעשו לאורך הדרך להבטחת התנועה ולהספקת צרכי המחיה לנוסעים. כלי־חרס נבטיים רבים נמצאו זרועים על הקרקע לאורך

הדרך. אכן נמצא בחלקו הצפוני גם שפע של כלים יווניים. הוא אומר: בתקופה הפרסית פשט המסחר היווני דרומה — וחתר לקראת הנבטים השואפים צפונה.

מצב זה נמשך גם במאה ה'ג', אחרי מסע אלכסנדר מוקדון והקמת המדינות ההיליניסטיות. אדרבה, הפילוג בין המדינות הללו (תחת המצב הקודם של ממלכת פרסית גדולה ומאוחדת) הגדיל עוד את סכויי הנבטים כמתווכים מסחריים והגביר את ערך הנגב בעיניהם. נסיונות המלכים ההיליניסטיים מבית אנטיגונוס⁴ בסוף המאה ה'ד' לכבוש את פטרה ולהשתלט על אוצרות ים־המלח עלו בתוהו מחמת חוזק המקום.

4) אחד מ"יורשי" אלכסנדר מוקדון, (ה"דיאדוכים"), שהקים שושלת-מלכים משלו ו- שלטונה של שושלת זו נצטמצם, לבסוף, בתחומי מקדוניה והחבלים הסמוכים לה. אך אנטיגונוס, ובנו דימיטריוס פוליאורקס ("כובש-ערים" — כינוי שבא לו בגלל יכולתו הרבה בהלכות-מצור) החזיקו בידם במשך תקופה מסוימת גם את מרבית ארצות-כיבושיו של אלכסנדר באסיה. — המצר.

והנבטים הוסיפו לשלוט בנגב באין מפריע — עד שקם להם יריב חדש, במחצית השניה של המאה הב' לפסה"נ.

כי באותה תקופה קם שוב ביהודה שלטון חזק, שלטון החשמונאים, שפשט בהדרגה על כל ארץ-ישראל ופילס לו דרך גם לנגב. הורקנוס צירף את „אדום החדשה“ (בעצם — את יהודה הדרומית מקדם) ליהודה. בזה נפלה ה„מחיצה שהיתה מפרידה בין היהודים והנגב, והיהודים נעשו שוב שכניהם של שליטי הנגב, — הפעם של הנבטים. בימי המלך ינאי חודש נסיון מלכי יהודה מקדם להטות את התחבורה לזרוע-המזרח של ה"v. אולם חל שינוי זה לעומת התקופה הקדומה יותר, שינאי העריך את כוחותיו באופן זהיר ולא שאף לכיבוש דרום-הנגב, ואילת בכלל; הוא חשש, כנראה, פן יסתבך במלחמה קשה וממושכת עם הנבטים. הוא יום את כיבוש הנגב הצפוני, כחלק מתכניתו להשלטת רצונו: ריכוז הסחר הימי של הארץ ביפו. עליידי כיבוש צפון הנגב קיווה להשיג חלק ממטרתו זאת. השאיפה לפיתוח יפו נותנת אותותיה בכל מדיניותו של ינאי, ששאפה לכיבושן ולחורבנן של ערי החוף היווניות השונות, יריבות הנמל היהודי בימים ההם. ינאי הצליח ללכוד בצפון את מגדל שרשון⁶ ואת דור, ונכשל לפני עכו. בדרום כבש את עזה ואת רפיח; רק אשקלון נשארה מחוץ לתחום שלטונו, אך הוא הקיף אותה מכל צד. חרתת השני, מלך הנבטים, ניסה לעזור לעזה, אולם הדבר לא עלה בידו. אחרי כיבוש ערי החוף בא המסע הגדול של ינאי מסביב לקצהו הדרומי של ים המלח (מפה ג'). בין השאר כבש ינאי אז שלושה מקומות חשובים בנגב: ערודה (ליד נקב אל-ערוד), חלוצה ועבדה (יוסף בן מתתיהו, קדמוניות, י"ד, א', ד'). בתנופה אחת ניתק ינאי את קשרי הנבטים עם הים התיכון.

כיבושי ינאי בנגב לא האריכו ימים. משפרצה מלחמת האחים בין בניו, הורקנוס ואריסטובולוס, תפסו הנבטים בחזרה את השטחים הללו. הם הוסיפו להחזיק בהם גם לאחר שפומפיוס שעבר את ארץ-ישראל — בתוך המזרח התיכון כולו — למרות הרומאית (64 לפסה"נ).

ד.

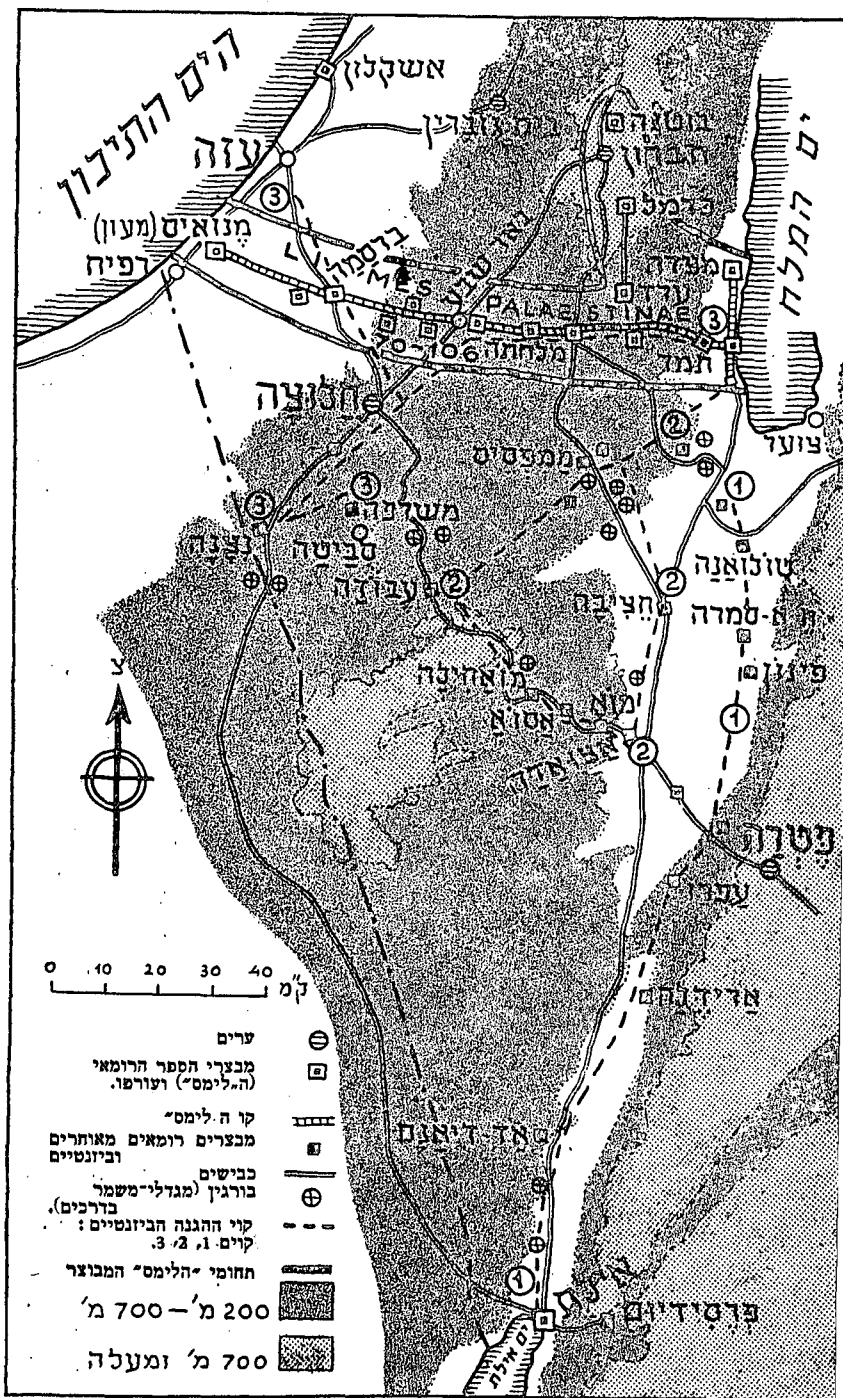
ראשיתו של השלטון הרומאי במזרח התיכון עמדה בסימן היאבקות מתמדת עם הפרתים. מלכי הפרתים כבשו את החלק המזרחי של הממלכה הסלבקית (ה„סורית“), עד נהר פרת. עוד לפני שהרומאים כבשו את החלק המערבי של אותה ממלכה (אסיה הקטנה וסוריה עצמה). שתי הממלכות נלחמו פעמים רבות, מלחמות שנמשכו שנים רבות, בארמניה ועל נהר פרת. במצב מסוכסך זה היו הרומאים מעונינים בהמשך קיומן של הממלכות ה„מתווכות“ בין המזרח והמערב, — היינו תדמור וממלכת הנבטים, ולא נגעו בהן לרעה. ואלו הממלכה היהודית אשר עמדה מ"צ7 לפסה"נ תחת חסותם, היתה להם לעזר — ולמשקל שכנגד — מפני הנבטים בשעת הצורך. חורדוס נלחם כמה פעמים במלכים הערביים, אולם הקרבות היו בעבר הירדן ובחורן, והנגב נשאר ברשות הנבטים.

(5) כך נקרא בתלמוד המקום המוכר בשם „סטרטון“. — המערות.

אחרי המרד הראשון, חורבן הבית ומיגור מדינת־הבינים היהודית, ראו השלטונות הרומאים של „פרובינציה יודאָה“ החדשה להבטיח את גבולם הדרומי מצד הנגב. לשם כך הוקם קרספר מבוצר (Limes) ממנזאס (חרבת אל־פאר) שליד דיר־אל־בלח (דרום־מערבית לעזה, בדרך לרפיח) עד לים המלח (ראה מפה ד'). קו זה הורכב משרשרת מצודות, גדולות וקטנות. הללו היו מרוחקות זו מזו כמרחק המאפשר איתות במשואות. נסלל גם כביש, שעבר לאורך החזית הזאת. מסביבת הנאי המקום המיוחדים לא נבנתה חומה לאורך כל הקו, וכך נהגו גם הרומאים אח־כ־לאורך הספר הערבי מבוצרה עד אילת, (שהייתה את החזית המזרחית של א״י). — בניגוד לחומות, שנבנו לאורך הגבולות בגרמניה, בבריטניה ובדקיה (בסרביה של זמננו).

ה„לימס של ארץ־ישראל“ הנ״ל, (Limes Palaestinae) שהוקם אחרי 70 לסה״נ, היה מיועד בעיקרו להגנה על כביש החוף, כי מבצרו הסופי (מנזאס) היה ליד כביש זה. בשעת הצורך היה אפשר להעביר משם צבא לאורך כביש החוף. במאה השנייה לסה״נ חל שינוי יסודי במדיניותה של רומא ביחס למדינות התלויות בה. השלטונות הרומאים החלו לחסל את המדינות הללו בזו אחר זו. במקומן הוקם שלטון ישיר בשטחי הספר. שינוי זה גרם גם לסיפוח המדינה הנבטית. במקומה קמה פרובינציה חדשה בשם „פרובינציה ערבית“. כיבוש זה (בשנת 106 לסה״נ) ביטל את ערכו הצבאי של ה„לימס“ הישן כקו־הגנה ראשון, כי מעתה הפריד הקו הזה בין שתי נציבויות רומאיות. הוא הוסיף אמנם להתקיים בתור יחידה אדמיניסטרטיבית מיוחדת, וביצוריו נשארו כמרכזי־משטרה וכקו־הגנה אחרון.

אחרי סיפוח הממלכה הנבטית לקיסרות החלה תקופה של 150 שנה, בה היה הנגב הארצי־ישראלי „בעורף החזית“, אולם באמצע המאה השלישית התמוטט מבנה הקיסרות. המשבר הגדול, החיצוני והפנימי גם יחד, נמשך עד לעלייתו של דיוקלטיאנוס קיסר (עלה לשלטון בשנת 284 לסה״נ). קיסר זה הבטיח מחדש את קיום הקיסרות על־ידי תיקונים מרחיקי לכת בכל הנהלת המדינה, לרבות הסידורים הצבאיים. התיקון העיקרי בשטח זה היתה חלוקת הצבא, לצבא־המצב, החונה לאורך הגבולות, וצבא־נע, המלווה את הקיסר והמשמש בתורת הרורבה הצבאית המרכזית. דיוקלטיאנוס ויורשיו ביטלו את השיטה הישנה של הגנת הקיסרות. שיטה זו היתה מבוססת על מחנות הלגיונות במבצרים מרכזיים של כל פרובינציה. בכל מחנה חנה לגיון אחד או שנים, או שלושה. כל לגיון היה מעין דיביזיה שלמה, שמנתה, עם צבא העזר שלה אשר מבני העממים השונים, 10.000 איש היותה חטיבה צבאית המסוגלת לפעול באופן עצמאי. בשיטה החדשה הוקטן מספר חיילי הלגיון (עד כאלפים), מספרם של הלגיונות עצמם הוגדל, והם חנו קרוב יותר לגבול, ביחד עם צבא־עזר רב, מפורז בכמה וכמה ביצורים קטנים לאורך הגבולות. השיטה החדשה חוללה שינוי יסודי גם בהגנת הנגב. עד כה עמד הלגיון העשירי בירושלים. מעתה עבר לאילת־עקבה; כי הקיסרים הכירו בה את נקודת המפתח לכל הנגב. בתקופת האנדרלמוסיה שקדמה לימי דיוקלטיאנוס רבו הפלישות

של בני המדבר. לכן בוצר עתה השטח בין ים המלח וים־סוף במערכת שלמה של מבצרים ומצודות (מפה ד'). כל הרשת הועמדה תחת מרותו של מפקד אחר. הדוכס של פלסטנה, וצורפה לפרובינציה זו.

הקו החיצוני של רשת־ההגנה החדשה היה באשדות המזרחיים של עבר הירדן. הקו הפנימי חולק לשלושה אזורים מבוצרים. הראשון (1" במפה) עבר מהבסיס שבאילת לאורך הערבה. בשטח זה דאגו בעיקר להקמת מבצרים ליד כל מקורות המים. הפולש מן המדבר היה מתקשה, איפוא, בתנועותיו מחוסר מים; ובינתיים היה ביכולת הלגיון לצאת מאילת ולנתק את קווי נסיגתו. הקו השני (2" במפה) היה מכוון להגנת המעלות ("נקב" בערבית), בהן עברו הדרכים את המורד ההררי במערב הערבה. הקו השלישי (3" במפה) הוא קו ההגנה האחרון; קו זה עבר בנגב המיושב, מעזה דרך חלוצה אל תמר בחוף ים־המלח (עם "בליטה" של מצודות קדמיות דרומה ודרום־מערבה מחלוצה), והוא נשען בחלקו על ביצורי ה"לימס" הרומאי הישן.

מתקופה זו נשתיירה, רשימת המשרות הנכבדות (Notitia Dignitatum), שחבורה בשנת 400 לסה"נ בקירוב. רשימה זו מכילה את שמות כל המבצרים בנגב ושמות הגדודים החונים שם, שעמדו תחת פיקוד הדוכס של פלסטנה. מסתבר כי במנזאים, באר־שבע, ברסמה, מלחתה וכו', שהם כולם ביצורי ה"לימס" הישן, חנו עוד חילות־מצב במאה ה־4. מתעודות אחרות מתברר כי השטח הניתן לעיבוד מסביב לביצורים בנגב וערבה היה בידי מתישבים־חילים, שקיבלו חלקות מאדמות הממשלה תמורת תשלום מסים וחובת שירות בשעת הצורך. שיטה זו של התישבות הוסיפה כוח־מילואים למבצרים השונים.

השיטה המתוארת לעיל שימשה בהצלחה להגנת הנגב במשך שלוש מאות שנה (300–600 לסה"נ). זו היתה גם התקופה של פריחה כלכלית גדולה בנגב. שרידי הערים חלוצה וסבייטה בפנים הנגב מעידים על הצלחת השיטה. חלוצה, העיר הגדולה בסביבה זו, היתה עיר פרוזת. בסבייטה לא נבנו חומות, אלא שהבתים בקצה העיר נבנו בקו אחד, בית ליד בית, ובדרך זו היו כעין קר־הגנה נגד התקפה פתאומית מצד שוסי־המדבר.

כל המאמץ הזה לשם ביצור הנגב היה כדאי בעיני הביזאנטים, מפני שבזמנם שוב עבר בו אחד מקווי־התחבורה העיקריים. מסחר החוץ של הקיסרות הרומאית־המזרחית היה מרוכז תמיד בשני כיוונים: המסחר בחמרים גלמיים עם עמי הצפון עבר דרך הים השחור; והמסחר בתוצרת המזרח, ובעיקר החרו וסין, עבר דרך פרס. בסחרה עם עמי המזרח, נתקלה הקיסרות בהסגר מצד הפרסים: אלה שלטו בכל דרכי היבשה, חוץ מהדרך הצפונית; שעברה את ארץ ההונים והסקיתים. הפרסים שלטו גם ברוב דרכי הים שבאוקינוס ההודי ובמפרץ הפרסי. הרי שרק דרך אחת נשארה לביזאנטים, ששאפו לשבור את ההסגר הפרסי; זאת היתה דרך ים־סוף; משם אפשר היה להגיע בים להודו ולאי־צ'ילון, הוא המרכז המסחרי בחבל־עולם זה. בדרך זו היו לביזאנטים שני נמלים, האחד, קליסמה — היום סואץ — במצרים; והשני, אילת, — בנגב. מובן שהם שאפו לפתח את שניהם גם יחד, ולהבטיח את קו

התחבורה הפונים מהנמלים הנ"ל אל תוך הארץ פנימה. ק ל י ס מ ה היתה קרובה לעמק הנילוס; אולם להבטחתה של אילת סייעה אותה רשת הביצורים הנזכרת לעיל. לשם הבטחת דרך ים-סוף לחמו הביזאנטים גם במדינה היהודית האבסונומית הקטנה באי יוטבה (היום טוראן) שבפתח מפרץ אילת, וגם במלכים היהודים של ארץ חמיר (היום — תימן) במוצא הדרומי של ים-סוף.

בראשית המאה השביעית נתערער השלטון הביזאנטי במזרח. בשנת 603 פלשו הפרסים לגבול הקיסרות, וב־604 עברו את הפרת. ב־613 נכבשה דמשק, ב־614 — ארץ ישראל, לרבות ירושלים, וב־615 — גם מצרים. אין בידינו עדויות על כיבוש הנגב; בכל אופן ברור, כי שטח זה נשאר כִּיד שנה מנותק משאר חלקי הקיסרות, והיו שליטיו באותן השנים אשר היו. רק ב־628 חזרו הביזאנטים לירושלים. כוח־המלחמה שלהם נחלש מאוד במלחמות הנ"ל. מצוקת האוצר גרמה גם להזנחת התשלומים המגיעים לשבטים ערביים שונים אשר היו שומרים עד אז על גבולות ערב כשכירי הקיסר. אין פלא איפוא, שהצבא המוסלמי התגבר בנקל על רשת הביצורים הביזאנטית שבנגב. אילת עצמה נכנעה עוד למחמד; בפברואר 634 פרצו הפולשים הערבים עד שערי עזה וניצחו שם את צבא סרגיוס, נציב קיסרי, ליד חדון. מחילות־המצב בנגב הצטרפו בודאי השכירים הערבים לפולשים, והשאר נסוג כדי להתחבר עם צבא הנציב. בזה נסתם הגולל על הנגב הביזאנטי. נצחונות הערבים ליד אַגִּיִּדִּין וליד הירמוק רק הבטיחו את חורבן הנגב, שחזר תחת השלטון החדש לשממته.

1. פרק זה של הכיבוש הערבי, אשר בו סיים המחבר את סקירתו על התקופה הקדומה בתולדות הנגב מעיד על תכונתו הגיאוגרפית־האיסטרטגית של השטח הזה להיות לאזור מפתח בימי משבר ומפנה מדיניים וצבאיים. ודאי שלא מקרה הדבר, שחזירות הערבים, עוד בחייו של מחמד (אשר לוותה גם ע"י מפלה אחת מידי הביזאנטיים ובעלי בריתם המקומיים), באה דוקא בשטחים אלה, מדרומו ומדרום־מזרחו של ים־המלח (קרבת־מוטה), שאינם, בעצם, אלא פאתו המזרחית של הנגב — ואשר בראשית המאה העשרים (ב־1917) היו שוב גיא־החזיון לנס־יון דומה של התפרצות מחצי האי הערבי, נסיון שהודרך ע"י לורנס והביא אף הוא, עד מהרה, ללכידת נקודת־המפתח שבעקבה. אכן, השטח השמש הזה נועד לא־פעם למלא חפקיד של גשר — או, היפוכו של דבר, של בריח — בין שני עולמות, המערב האסיאתי והצפון האפריקאי; בבהירות יתר בלט הדבר מאז נתמזגו שני העולמות הללו בעולם התרבותי והדתי של האיסלאם, וביתר־שאת שענה שהשטח הרצוף לו מצפון, ארץ־ישראל עצמה, היתה משתייכת לעולם אחר, בלתי איסלאמי ובלתי ערבי. אז היתה פורצת ההיאבקות על השליטה בשטחי שממה אלה, דהיינו על השאלה: למי יהיו "גשר" ולמי יהיו "בריח" — ריב אשר ההדגמה הבולטת ביותר לו ניתנה בשנות ההיאבקות בין ממלכתו המוסלמית המתלכדת והולכת של צלאח־אִדִּין לבין הנסיונות של שלוחות מלכות הצלבנים להתאחוות בדרום המרוחק.

המשולש שמהוה הנגב על גבי המפה — דמות "טריז" לו. חודו מוחשי ביותר כאשר כוחות שונים נאבקים על האיזור הזה של ראש־מפרץ אילת וים־סוף. על השלבים והגלגולים השונים בתפקיד זה שמילאה ארץ־הנגב בשל מעמדה הגיאוגרפי־האיסטרטגי צריך יהיה עוד לשוב ולדון בהזדמנויות אחרות. — המערכת.